

SÖZ VƏ MƏNT İQÜŞÜNCƏ

Açar sözlər: söz, düşüncə, ana dili, məntiqi yük

Keywords: word, thought, native language, mental load, the weight of the spirit

Ключевые слова: слово, мышление, родной язык, логическая нагрузка

Düşüncənin inkişafı söz ehtiyatının çoxluğundan, ünsiyyət vasitəsi olan dildən asılıdır. Odur ki, milli dil xəzinəmizdə elə söz və ifadələr, rəvayətlərlə bağlı bayatılar var ki, onlar çox böyük və dərin məntiqi yükə malikdir. Onların məna açımını, çözümlünü və şərhini verdikcə ana dilimizin incə çalarlara kökləndiyinin şahidi oluruq.

Sözün məna anlamının müxtəlifliyi və işlənmə məqamlarının münasibliyi X-XI əsr ədəbi nəzəri fikrində də öz əksini tapmışdır. “Qabusnamə” əsərində belə bir deyim diqqəti cəlb edir: “...söz dörd cürdür: birini nə bilərlər, nə deyərlər, birini həm bilərlər, həm də deyərlər, birini deyərlər, lakin bilməzlər, birini bilərlər, lakin deməzlər. Bu dörd növ sözün hərəsinin iki üzü vardır: biri gözəl, biri çirkin”. (2, 45)

Doğrudan da maraqlıdır bu dörd cür olan sözlər hansı sözlərdir?! Birinci qrup sözlər aydındır ki, bilmədiyini sözü demək olmaz, ikinci qrup sözlər isə ümumişlək sözlərdir ki, bilərlər və deyərlər, üçüncü qrup sözlər isə dilimizin genofondunda olan və işlənmə məqamını bildiyimiz, işlətdiyimiz halda mənasını tam anlamadan, tam dərk etmədən mexaniki olaraq nitq prosesində işlətdiyimiz sözlərdir ki, belə sözlərin məna açımını məntiqi düşüncəyə və elmi araşdırmaya əsaslanaraq dəqiqləşdirmək mümkündür. Məsələn, belə sözlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək: başına kül; başına daş; ətinə yeyər, sümüyünü atmaz; dovşanı araba ilə tutarlar; ağ meydan; ağ eləmişən; əliallahı uşaq; alla vara, nə olur olsun; o qara bir daşdır, onu götürən də peşimandır, qoyan da; Araz aşığımdandır, Kür topuğumdandır; onun dərdi Novruz dərdidir və s.

Nəhayət, dördüncü qrup sözlər isə deyilməsi qəbahət sayılan tabulardır ki, hamı o sözləri bilir, lakin şüurlu surətdə nitqlərində işlətmirlər.

Yuxarıda üçüncü qrup sözlərə (deyərlər, lakin bilməzlər) aid verilmiş nümunələrin məna anlamına, məntiqi yozumuna diqqət yetirək:

Deyimlər, duyumlar və yozumlar.
“Əlim dilimin qələmi” (Yusif Nəğməkar)
Əsil azmaz, coşar,
Yağ çürüməz, daşar,
Duz iylənməz, yaşar. (yəni nəmlənər)

Qoyma ağıldan ağıl olmaz,
Özgə oğlundan oğul olmaz,
Kobud qızdan gəlin olmaz,
Danalı inəkdən sağın olmaz.

Babalarımız qısa və yığcam sözlə həmişə dərin məna və fəlsəfi hikmət dolu söz hörgüsü nəqş etmişlər. Odur ki, hikmətli deyimlərə məntiqi prizmadan yanaşıb real anlam əldə etmək lazımdır. Bu baxımdan folklor dərin fəlsəfi duyuma və elmi məntiqə söykənir. Məsələn,

1. “Düz düzdə qalar” deyirlər. Əslində bu deyim düzgün məntiqi məna ifadə etmir, düz təbliğ olunmur, əyri, oğru təbliğ olunur. Bu heç də o demək deyildir ki, atalar səf demişdir. Atalar doğru demiş, biz isə səf ifadə edib, səf anlamışıq. Doğru deyim belədir:

“Düz düz də qalar”. Yəni düzə zaval yoxdur, həmişə düz olaraq qalacaqdır.

Başqa bir deyim:

2. “Yeməkdən sonra qırx tikə pendir yeyərlər” – deyiblər. Çünki pendir həzm prosesini nizamlayır. Amma elə bir adam tapmaq olmaz ki, yeməkdən sonra qırx tikə pendir yeyə bilsin, bu mümkün deyildir. Odur ki, doğru deyim belədir: “Yeməkdən sonra qırx tikə pendir yeyərlər”.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi səhv deyim yalnız fikir formalaşdırır. Belə yanlışlıqlara elmi-bədii ədəbiyyatlarda da rast gəlirik:

3. Yük üstündə cücü var,
Cücünün qırx ucu var.
Al edib, qız aldınız,
Sizdə bəylik gücü var.

Əslində isə bu mərasim deyimini xalq belə formalaşdırmışdır:

Yük üstündə kücü var,
Kücünün qırx ucu var.
Al edib, qız aldınız,
Sizdə bəylik gücü var.

Bədii ədəbiyyatda belə bir bayatı vardır:

4. Mən Aşiq ləngəridi,
Gəmi də ləngəridi.
Çox bilib, az danışmaq,
İ gidin ləngəridi.

Amma bu bayatı rəvayətlə bağlı yaranmışdır. Kənddə kəndirbaz kəndirin üstündə ləngərsiz sinini ayaqları ilə sürüşdürə-sürüşdürə apardığına görə soruşurlar ki, kəndirbazın əlində ləngəri yoxdur, o ləngərsiz necə hərəkət edir?! Cavabında isə söylənilir ki, sini də ləngər rolunu oynayır. Bu tamaşanı seyr etmiş Sarı Aşiq bayatını belə söyləmişdir:

Mən Aşiq ləngəridi,
Sini də ləngəridi.
Çox bilib, az danışmaq
İ gidin ləngəridi.

5."Əl tutmaq Əlidən qalıb" atalar sözü VI əsrdən sonra yaransaydı belə deməyi məqbul saymaq olardı, amma xalq ədəbiyyatının bağları daha qədim dövrlərə gedib çıxır, odur ki, "Əl tutmaq əllidən qalıb" demək daha məntiqli və məqsədəuyğundur. Bu o deməkdir ki, əli olan adam bürəyəninin əlindən tutmağı bacarmalıdır. Həmçinin iş görən zaman "əlli ol"----deyirlər, yəni cəld ol, hünərli ol kimi anlanılır. Bu baxımdan da deyim məqbul sayıla bilər ki, əl tutmaq, kömək etmək----- cəld, hünərli olandan qalıbdı.

6."Yol böyüyün, su kiçiyindir" atalar sözü də yanlış deyimlə, məntiqsiz yanaşma ilə gəlib bizə çatmışdır. Məncə, doğru deyim belədir:

"Yol böyüyün, sus kiçiyindir" və yaxud "Böyük olan yerdə kiçik danışmaz"---demişlər.

Belə bir deyim söyləyirlər:

7.İlanı görənə nəhlət,
Görüb, öldürməyə nəhlət,
Öldürüb, basdırmayana nəhlət.

Bu deyim yanlışdır, çünki ilanı görənə niyə nəhlət oxunur?! Görmədikdə quyruğunu tapdalayana nəhlət oxunmalıdır. Məncə, doğru deyim belədir:

İlanı görməyə nəhlət,
Görüb, öldürməyə nəhlət,
Öldürüb, basdırmayana nəhlət.

Çərşənbələr zamanı, hələ ondan lap əvvəl keçirilən "Xıdır-Nəbi" axşamında simvolik olaraq keçitəkə timsalında bir uşağa buynuz taxar, onu bəzəyib mahnı oxuya-oxuya qarı-qarı gəzdirər və pay dilərdik. O mahnının sözlərindən biri belə oxunardı:

8.Oyna şumalım, oyna,
Şirin şumalım, oyna,
Nə qov yeyər, nə qarqız,
Yaxşı oynar bu donuz.

Zənnimcə, yazın, istiliyin, yaşıllığın rəmzi kimi bəzəyib ortaya çıxardığımız keçiyə-təkəyə donuz deyilməsi heç də doğru deyildir. Şərq tatixində yaşıllıq ilahəsi, ölənlər və dirilənlər allah Dumuzinin adı qeyd olunur. "Yay və qış gündönümü zamanı (22 iyun və 22 dekabr) ölənlər və dirilənlər allah Dumuzinin şərəfinə də bayram ziyafəti keçirilirdi."(10, 128). Ziyafət zamanı yaşıllıq ilahəsi Dumuzinin adının səslənməsi hələ e.ə. Şumer dövründən mövcud olmuşdur. Odur ki, oynadılan donuz deyil, Dumuzdur. Doğru deyim belədir:

Oyna şumalım, oyna,
Şirin şumalım, oyna,
Nə qov yeyər, nə qarqız,
Yaxşı oynar bu Dumuz.

9. Başına kül ifadəsi ən çox qadınlara məxsus sözdür ki, işlədirlər. (Aley, başına kül...) Araşdırmaya əsasən belə qənaətə gəlmişəm ki, ən qədim zamanlarda tibb elmi inkişaf etmədiyi bir dövrdə insanlar quduzluq xəstəliyinə tutulanda onu müalicə etmək mümkün olmurmuş. Odur ki, xəstəni öldürürlərmiş, lakin doğmalarının gözü qarşısında kimisə öldürmək əzablı görünüş olduğuna görə adamı tək bacalı dama salıb qarısını bağlayıb, lazım olan suyu və yeməyi bacadan verirlərmiş. Xəstə ölənə qədər damda saxlayarmışlar. Bir gün dam üstünə kül tökən qarı bilmir ki, damda xəstə var. Qarı bilmədən külü bacanın yanına tökmək

istəyir, lakin kül bacadan damın içinə—xəstənin başına tökülür. Qarı qışqırtı səsi eşidir, baxıb görür ki, xəstə o dəqiqə öldü. Qarı gördüklərini olduğu kimi hamıya danışır. Başa düşürlər ki, qudurmuş adamın asanlıqla öldürülməsi üsulu onun başına kül tökməkdir. Odur ki, o zamandan belə bir qarğış formalaşır; “Səni görüm, qudurasan, dama qatıb, başına kül ələyib, səni öldürələr”. Qısa şəkildə deyilən “başına kül” ifadəsinin mənası belədir.

10. Başına daş ifadəsi də dəfn mərasimi ilə bağlı yaranmış qarğışdır, yəni səni görüm öləsən, sənə əhlət daşı, baş daşı qoyalar.

11. Ətini yeyər, sümüyünü atmaz ifadəsi qədim dövrlərdə olan bir adətlə bağlı yaranmışdır. Qədim zamanlarda insan vəfat etdikdə meyidi xüsusi yerlərə qoyurmuşlar ki, onun ətini qurd-quş yesin. Bu proses başa çatdıqdan sonra ölü sahibi sümükləri dəfn edərmiş. Yiyəsi, sahibi olmayanın sümüyü ortalıqda qaldıqda çox böyük qəbahət sayılmış. Odur ki, o zamandan ətini yedirdər, sümüyünü atmaz, yəni dəfn edər kimi deyilmiş fikir bu günümüzdə qədər dəyişilmiş və ətini yesə də, sümüyünü atmaz şəkildə gəlib çatmışdır. Bəlkə də, əti sənin, sümüyü mənim ifadəsi də bu adətlə bağlı yaranmış və deyilmişdir.

12. Dovşanı araba ilə tutarlar. Qarabağda “dovşan” ləqəbi ilə məşhur olan bir qaçaq var imiş. Bu qaçaq sovet hakimiyyəti illərində qaçaq düşmüşmüş. O, xalqa ziyan vurub, camaata sataşmış. Gəlin apararı arabalara (o zaman gəlini araba ilə apararlarmış) hücum edər, gəlini qaçıdırıb özünükü edərmiş. Heç kəs onu tuta bilmədiyi üçün ona “dovşan” ləqəbi veribləmiş. Bir gün milis işçiləri (o zaman polis milis adlanırmış) qadın paltarını və mülki paltar geyib, guya toy edib araba ilə gəlin apararı kimi özlərini göstərirlər. Bu zaman “dovşan” hücumu keçib gəlini götürmək istədikdə onu arabada tuturlar. Odur ki, xalq arasında belə bir deyim formalaşır: “Bu hökumət “dovşanı” araba ilə tutan hökumətdir”. İndi isə budeyim belə işləyir ki, “dovşanı” araba ilə tutarlar.

13. Ağ meydan, ağ eləmişən, ağ yalan və s. ifadələrindəki ağ sözü doğru, həqiqət və gerçəkliklərin reallaşması mənasında işləyir. Ağ meydan xəyalları, arzuları reallaşdırarı meydandır. Burada Yaz bayramı vaxtı xalq bayramı elliklə keçirirmişlər. Toy mərasimləri də hər il Novruz bayramında bu meydanda qeyd olunmuş. Odur ki, gizli sevişən oğlan və qıza bunun dərdi “Novruz dərdidir”-----deyirmişlər. Ağ meydan ifadəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da işlənməmişdir.

14. O, qara bir daşdır, onu götürən də peşimandır, qoyarı da. Bu fikrin dəyməduşər adamlar üçün, yəni xarakteri bir anın içində yüz dəfə dəyişən adamlar üçün deyirlər. O, adamlar üçün deyirlər ki, bilmirsən, hə deyəsən yaxşı oları yoxsa, yox deyəsən yaxşı oları. Bu fikir Makedoniyalı İsgəndər dövründən formalaşmağa başlayıb. Belə ki, dirilik suyu axtaran İsgəndər başının dəstəsi ilə qaranlıq dünyaya daxil olur. Görürlər ki, ətraf qara daşlarla doludur. Kimi bu qara daşlardan nümunə üçün götürür, kimi əlinə alıb yerə tullayır. Işıqlı dünyaya çıxdıqda görürlər ki, götürülmüş qara daş deyil, ləldir. Ona görə də götürən də peşiman olur ki, niyə çox götürmədim, tullayanda peşiman olur ki, niyə götürmədim. Odur ki, deyirlər: o, zülmətin qara daşdır, götürən də peşimandır, götürməyən də.

15. Araz aşığımdandır, Kür topuğumdan. Mirəli Seyidovun “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” kitabında belə bir əfsanə ilə tanış oluruq: “Uzaq keçmişdə burada nəhəng adamlar yaşayırmış. Onlardan Uğuz adlı birisi Kür çayından 40-50 km aralı yaşasa da əyilib bu çaydan su içə bilərmış. Bunun üçün o bir ayağını Sac dağına, o biri ayağını Çoban dağına qoyub döşü ilə yaylacığa söykənərək, başını Kür çayına uzadarmış. Uğuz Kürü ən dərin çay sayarmış. Kür Uğuzun topuğundan imiş”. (3, 259.)

Məncə, Araz aşığımdandır, Kür topuğumdan ifadəsi bu əfsanə əsasında formalaşmışdır.

15 Onun dərdi Novruz dərdidir fikri eşqə düşən, sevən adamlara deyirlər. Qədim zamanlarda il boyu hazırlıq işləri görərmişlər, toy isə yazda, Novruz bayramında olarmış. Odur ki, Novruz dərdi toy ilə bağlı deyilən söz kimi başa düşülür. Başqa bir ehtimal isə “Novruz və Qəndab” dastanı ilə bağlıdır ki, Novruz eşqə mübtəla olduğu üçün eşq onun dərdi sayılır. Bu gün eşqə düşər olanlara “onun dərdi Novruz dərdidir—deyirlər.

Yuxarıda verilmiş şərtlər, izah və ehtimallar ana dilimizin çox böyük və dərin məntiqi məna yükünə, incə çalarlara malik olduğunu şərtləndirir. “Minlərlə söz—minlərlə sənəddir. Bu sənədləri oxuya bilməklə--sözün arxeoloqu olmaqla elmi daha da zənginləşdirmək, tarixi saxtalaşdırmalardan xilas etmək olar. Hər bir söz daxili “yükə”—məzmunu malikdir; sözə yaşarlılıq verən onun “bətndəki yüküdür”. Söz məhz öz daxili yükünün “növəsindəki yüklü hissəciyin” hesabına yaranmışdır”. (4, 315-325.)

Bu nəticəyə gəlmək olar ki, söz bizim həyatımız, bütün varlığımızdır. Sözsüz, düşüncəsiz insan ola bilməz. Bunu XII əsrdə dərk edən, bugünümüz və gələcək nəsillər üçün bəyan edən Nizami Gəncəvi dahiyənə ustalıqla belə təsvir etmişdir:

Söz eşqin lüğətində öz canımızdır bizim,
Biz—sözük, görkəmimiz—eyvanımızdır bizim.
Düşüncələr, xəyallar min-min əsər bitirər,

Onu sözün quşları mənzilinə yetirər.
Yeniliklər törədən bu qoca kainatda
Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda. (5, 47.)

İ.P.Pavlov demişdir ki, məhz söz bizi insan etdi. Odur ki, “Azərbaycan dili soy kökümüzün, adət-ənənələrimizin və tariximizin ən düzgün yaddaşdır. O, həmişə hər yerdə xalqımızın tükənməz mənəvi sərvətlər xəzinəsi, milli qeyrəti və namusu kimi qorunmalı, doğma ana tək əzizlənməlidir”. (6, 8.) Söz, dil, insan—bunları biri-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sözsüz dil, dilsiz insan ola bilməz. Bunların üçü də məntiqli düşüncəni şərtləndirir. Dilimizin zənginliyi onun lüğət fondunda olan sözlərin çoxluğundan asılıdır. Lüğət fondumuzda yüz mindən çox söz vardır ki, bu da dilimizin varlı duruma malik olmasını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat:

1. K.D.Uşinski. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, 1953.
2. Qabusnamə, Bakı, 2006.
3. Mirəli Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, 1983.
4. Əjdər Fərzəli Qorqud. Dədə Qorqud sözü, Bakı, 1999.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı, 1981.
6. Xasay Cabbarov Mahmud oğlu. Dil quruculuğu və nitq mədəniyyəti, Bakı, 1996.
7. Nadir Abdullayev, Zabit Məmmədov. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2008.
8. Yəhya Kərimov. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı, Bakı, 1985.
9. Yəhya Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 2005.
10. Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi, Bakı, 2007.

Word and logical thinking

Summary

It is human nature a word, the language - the development of concepts, increase the intellectual level and the assimilation of separate sciences. So, because of vocabulary and language skills as a means of communication depends on the development of thinking.

Ivan Pavlov said that it was the word made us human. Therefore, the word, language, people - are inseparable from each other. Language without words, a man without a language can not be. All three of these concepts are the main conditions of mental thinking.

Слово и логическое мышление

Резюме

Человеку свойственно слово, язык – это развитие понятия, повышение интеллектуального уровня и усвоение отдельный наук. Значит, из-за запаса слов и знание языка, как средства общения, зависит развитие мышления.

И.П.Павлов говорил, что именно слово сделало нас людьми. Поэтому слово, язык, человек – неотделимы друг от друга. Язык без слов, человек без языка не может быть. Все эти три понятия являются главными условиями умственного мышления.

Rəyçi: dos. S.V.Allahverdiyev